

**TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET EGY KIEMELKEDŐ 19. SZÁZADI
FŐPAP ÉLETÉBEN.
HAYNALD LAJOS (1816-1891), A TUDOMÁNYOK MŰVÉSZE ÉS A
MŰVÉSZETEK TUDÓSA**

DR. LAKATOS ANDOR

(főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola - levéltárvezető, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár)

Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek a 19. századi Magyarország egyik leghíresebb főpapja volt, akit Andrássy Gyula a magyar egyház „látható fejének” nevezett. Meghatározó politikai-közéleti szerepet játszott az országgyűlés főrendiházában és a püspöki karban, sőt a társasági életben is: a leghíresebb budapesti szalonok és a főúri körök kedvelt, rendszeres vendége volt. Szenvedélyes növénygyűjtő és botanikus, az Akadémián nem csak az elnökség tagja, hanem a természettudományi bizottság munkájában is aktív volt, nemzetközi tudományos konferenciákon vett részt. Támogatásával Henszlmann Imre feltárta a kalocsai székesegyház és a bácsi vár, valamint Bátmonostor középkori maradványait. Híres művész-barátai voltak, szinte elmaradhatatlan volt Liszt Ferenc mellől, Munkácsy Mihály pedig egy figyelemre méltó portréban örökítette meg alakját.

A tanulmány Haynald életútját követve tárja fel a tudományok szerepét egy 19. századi főpap életében: Hogyan tájékozódott, honnan szerezte ismereteit, információit? Milyen volt a kapcsolatrendszere? Különböző testületek, bizottságok élén, megrendelőként, mecénásként vagy éppen művész-barátként, hogyan hatott környezetére tudományos és művészeti kérdésekben?

Kulcsszavak: 19. század, tudománytörténet, művészettörténet, egyháztörténet, Haynald Lajos

1. Ki volt Haynald?

Bevezetőként többféle megközelítésben is igyekszünk választ adni erre az egyszerű, rövid kérdésre. Az első lehetőség a karrier áttekintése, az évszámok és beosztások felsorolásával, lexikon-szerűen: 1816. október 3-án született Szécsényben, apja Haynald István (házitanító a Forgách grófnál), édesanyja Jüttner Franciska (egy váci polgár leánya). 1824-1833: gimnáziumi tanulmányok (kezdetben a piaristáknál, Vácott és Pesten, majd 1830-tól esztergomi papnövendékként). 1833-1841: teológiai, majd doktori tanulmányok Bécsben (a Pázmáneumban és az Augustineumban). 1841-1842: segédlelkész Pesten és Budán. 1842-1846: szemináriumi tanár Esztergomban, 1846-1848: prímási titkár, 1848-1851: irodaigazgató. 1851-1864: erdélyi püspök, 1865-1867: hivatalnok Rómában, pápai szolgálatban. 1867-1891: kalocsa-bácsi érsek, 1879-től bíboros, az 1880-as évektől több alkalommal az országgyűlés

delegációs (közös ügyek tárgyalására kiküldött) bizottságainak elnöke. 1891. július 4-én hunyt el Kalocsán.¹

Ki volt Haynald? Még mindig röviden, de „életszerűbben”, a kortársak egy-egy találó mondatával folytatjuk a válaszok keresését. Közismert volt, hogy Andrassy Gyula „a magyar egyház látható fejének” titulálta őt. Hogy miért, azt egy másik korabeli publicista, Beksics Gusztáv (Timoleon) a következőképpen fogalmazta meg a püspöki kar tagjait jellemző-összehasonlító, kritikus hangvételű politikai vitáirátában: *„Elmésség s a szellem tekintetében is túltesz valamennyi egyházfejedelmén... A Vatikán sima parkettjein, nehéz kőkockáin sohasem járt nála ügyesebb, simulékonyabb bíbornok.”*² Politikusként Richelieuhöz és Talleyrandhoz is hasonlították (Anti-Timoleon).³ Tudományos, akadémiai munkásságát értékelve, már halála után nevezte őt Fraknói Vilmos *„a szolgálni kívánó hierarchia első hírnökének”*.⁴ Jelenkorunk egyháztörténésze, Adriányi Gábor pedig munkáiban-előadásaiban többször említette *„a 19. századi Magyarország legnagyobb főpapjaként”* Haynaldot.

Politikai és közéleti hatása tehát kétségtelenül jelentős volt, de a karrier után folytassuk a karakterrel, hogyan jellemezték őt élete végén, 1890-ben: Haynald igazi essay alak, nehéz röviden megfogni. Pezsgő szellemét, eleven temperamentumát, emelkedett eszméinek üdeségét, szavainak lágy zenéjét és behízelgő modorát lehet kiemelni. A kalocsai érsek a legszellemesebb társalgók közé tartozik. Minden képessége megvan hozzá: kápráztató szellem, finom, distingvált modor s gyengédségét sugárzó verőfényes kedély. Megnyerő az alakja: magas, kissé hajlott termet, beszédes, nagy, ovál szemek, finom arcvonások. Szőke, piros arca mindig mosolyog, s elegáns könnyűséggel, sima udvariassággal ömlik ajkairól a szó. Zseniális enciklopédista, mindenhez ért valamit. Szereti a virágokat, lelkesül a művészetért, imádja a zenét. Öt-hat nyelven társalog folyékonyan, beutazta egész Európát, otthonosan mozog a királyi és főúri szalonokban. Ott van ő mindenhol s mindenki számára van egy megnyerő mosolya, egy lekötelező szava. Fellépésében van valami vonzó, modorában valami parfümszerű, mely önkénytelen árad szét környezetére, *„mint a rododendron szétnyílt kelyhéből az illat.”*⁵

Csatlakozva ez utóbbi jellemzéshez, a karaktert meghatározó, fontos tulajdonságok között a következőket emelnénk ki összgezésképpen:

- eleven temperamentum, jó kedély, humor, gyakran ő a társaság középpontja
- kezdeményezőkézség, állandó aktivitás, munkabírás (szinte sosem pihen)
- jó kapcsolatteremtő képesség, személyes szolgálatok, szívességek (empátia, figyelmesség, ajándékok, meglepetések, vendégszeretet)
- európai látóköri, folyamatosan öt-hat nyelven olvas-kommunikál, tájékozott

¹ A Haynald Lajos életével kapcsolatos, legrészletesebb kronológia doktori disszertációnk mellékleteként készült: Lakatos Andor: Haynald Lajos élete és kora (1816-1891). Biográfia. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2003. (Kézirat) 301-327. (A továbbiakban: Lakatos Andor 2003.)

² Timoleon: Legújabb politikai divat. (Második kiadás) Zilahy Sámuel, Budapest, 1884. 65-68

³ Anti-Timoleon: A legújabb politikai botrány. Válasz „A legújabb politikai divat”-ra. Pfeiffer Nándor Bizománya, Budapest, 1884. 46-49

⁴ Fraknói Vilmos: Haynald Lajos emlékezete (1816-1891). In: Akadémiai Értesítő 1894. MTA, Budapest, 1894. 5-6. (A továbbiakban: Fraknói 1894.)

⁵ Hock János: A magyar főpapság. Singer és Wolfner Könyvkereskedése, Budapest, 1890. 61-63 (A továbbiakban: Hock 1890.)

- természetszerető (növénygyűjtő doboza mindenütt vele van), művészetek iránti fogékonyság, művészek társaságának keresése (Liszt Ferenc és Munkácsy Mihály barátsága),
- mecénásként áldozatkészség, bőkezűség.

2. Inspirációk, a személyiség fogékonysága, jelentősége

Haynald már gyermekkorában együtt „botanizált” édesapjával, és nem csak „kötelező” iskolai tanulmányaiban volt eminens, hanem mindvégig jellemzőek voltak rá az önkéntesen vállalt többlet-tevékenységek. 1833-1841 között pl. nyolc fontos évet töltött Bécsben, előbb a Pázmáneumban, majd az Augustineum felsőbb papi továbbképző intézetben. A filozófia és a teológia mellett ez idő alatt autodidakta módon, folyamatosan nyelveket tanult (a családból hozott, anyanyelvként használt magyar, német és latin után az olasz, francia, angol és spanyol nyelvek következtek), emellett csillagászati, valamint magyar köz- és magánjogi előadásokat is hallgatott az egyetemen, botanikai tudását fejlesztette a császári növényteni intézetben, és tanulmányozta a süketnémák oktatását, sokoldalú tapasztalatokat szerezve.⁶

1846 tavaszán-nyarán, esztergomi szemináriumi tanárként bejárta szinte egész Nyugat-Európát egy három hónapos tanulmányút keretében. Elsődleges célja a szemináriumi nevelés és a teológia oktatás európai helyzetének áttekintése volt, melyet intézmények, tanárok és tudósok látogatásával, hosszú előkészítés után valósított meg. Az út során két kéziratos naplókötet összesen 240 oldalát írta tele többnyelvű feljegyzéseivel.⁷

Az utazás eredményeként a fiatal tanár „világlátott” (Európában járatos), tájékozott személy lett, aki közvetlenül is találkozott a 19. század legfontosabb szellemi-politikai irányzataival, ill. azok képviselőivel. Figyelme a nevelés, a szemináriumok és a teológia oktatásának ügyén túl kiterjedt egyházkormányzati, egyházfegyelmi kérdésekre, liturgikus szokásokra, s a lakosság körében megfigyelhető vallásos viselkedésre is. Mindemellett a modern technikai megoldások (gőzhajózás, vasúthálózat minősége, távíró, gázvilágítás, központi fűtés stb.) is érdekelték. A fontosabb állomások Bécs, Linz, Salzburg, München, Augsburg, Ulm, Stuttgart, Strassburg, Freiburg, Tübingen, Karlsruhe, Heidelberg, Mannheim, Frankfurt, Antwerpen, Brüsszel, Ostende, London, Párizs voltak.

Szinte biztosra vehető ugyanakkor az is, hogy Haynald nem „izmusokat”, nem szellemi irányzatokat keresett elsősorban, és nem eszerint válogatta-tervezte látogatásait. Elsősorban Nyugat-Európa aktív, tetterre kész katolikus elitjére volt kíváncsi, arra az értelmiségre, mely tudományával-politikájával a nehéz körülmények között is képes volt hatni környezetére. Híres teológusokat, tudósokat, politikusokat keresett fel (Görres, Hefele, Dupanloup, Stassart, Daniel O’Connel, Montalambert), s a sok látogatás-beszélgetés véleményünk szerint elsősorban Haynald nyitottságát, kíváncsiságát és fáradságot nem kímélő igényességét igazolja, mellyel az említett személyek, a más országokban terjedő megoldások felé fordult.

⁶ Szittyay Dénes S. J.: Haynald Lajos ifjúkora. (Haynald Lajos kalocsai bíboros érsek élete. Születésének 100-ik évfordulója alkalmából. Kiadatlan levelek és feljegyzések nyomán.) In: A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Kath. Főgimnázium Értesítője az 1914-1915. iskolai évről. Jurcsó Antal Könyvnyomdájában, Kalocsa, 1915. 17-22

⁷ Haynald Lajos útinaplója, feljegyzései. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (KFK), Kézirattár, Ms. 169/1-2.

Kétségtelenül szerzett tapasztalatokat a szekularizáció, a nyugati szellemi irányzatok terén, de naplóját figyelembe véve megállapítható, hogy nem kész eszmerendszerekkel, nem „receptekkel” tért vissza Magyarországra, hanem fontos élményekkel és emlékekkel, melyek egész élete során elkísérték.

1865-1867 között, címzetes karthágói érsekként Haynald a rendkívüli ügyek kongregációjának titkára volt Rómában, s ez a megbízatás szintén nemzetközi jártasságot, európai rálátást biztosított számára a különféle ügyekben. Szorgalmasan látogatta Róma látványosságait, útikönyvek segítségével kereste Itália nevezetességeit, élvezte a koncerteket és Liszt Ferenc barátságát, akivel közös kirándulásokat is tettek, mindemellett archeológia órákra járt, vagyis „szokásához híven”, további tanulmányokat végzett. Számos szolgálati helye közül talán itt volt a legtöbb szabadideje, így aztán a bíborosi szalonok kedvelt vendégévé vált, akit városszerte csak „a magyar püspökként” (vescovo ungharese) ismertek-emlegettek.⁸

1867-ben, Haynald személyében tehát a tudomány és a művészetek világára nyitott, tapasztalt és fogékony főpap került Kalocsára, akinek jó lehetősége nyílt a kulturális célok támogatására, hiszen egy 85 ezer kat. holdas nagybirtok jövedelmeivel, és széles körű politikai kapcsolatokkal rendelkezett.

Hogyan hasznosította a kalocsai érseki birtokok jövedelmét? Erre vonatkozóan Fittler Ferenc uradalmi pénztáros összeírásait tudjuk elemezni, aki két kéziratos kötetben összegezte Haynald Lajos érsek közcélú kiadásait és jótékony célú adakozásait, valamint kegyúri, uradalmi és házi hasznos beruházásokra fordított kifizetéseit, melyek 1867-1891 között, összességében meghaladták a hatmillió forintot.⁹ Az iskolai, valamint a tudományos, irodalmi és művészeti kiadásokat összesítve, együttesen 35-40%-os kulturális célú támogatást találunk, ami arányát és összegét tekintve is kétségkívül figyelemre méltó, jelentős teljesítmény. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben Haynald személyisége, érdeklődése, hiszen természetesen más hangsúlyok is kialakulhattak volna, főpapi jövedelmeivel lényegében szabadon gazdálkodott. Hogy csak néhány példát említsünk, halála után volt, hogy „számon kérték” a jótékonyági kiadások alig 6 %-os részesedését, s hogy Haynald a 19. század végére egyre égetőbbé váló szociális problémák kezelése helyett láthatóan a kultúrát preferálta. Az utókor gyakran hiányolta az egyházi uradalmak esetében a birtokok kellő modernizálását is, a gépesítés és a fejlesztés ui. a 25 %-os részesedésnél jóval többet kívánt volna (valójában hitelekre lett volna szükség, azok felvétele viszont a „kötött” egyházi birtokok esetében nem volt lehetséges, mivel nem voltak terhelhetők).

3. Haynald az Akadémián

A Magyar Tudományos Akadémia a tudományok ápolása mellett a 19. században (is) a közélet egyik fontos fóruma volt. A politikai életből jól ismert nevek „visszaköszönnek” az Akadémia tagsága, tisztségviselői között, és így egyáltalán nem meglepő, hogy a közéletben, a kormányzat tisztségviselői között számos akadémikust találunk. A leginkább reprezentatív

⁸ Hock 1890. 67

⁹ KFL.I.1.c. Haynald Lajos, Adományok, I. köt. 1867-1886, II. köt. 1867-1891. (Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, Érseki Hivatal iratai, Perszonális iratok) A két kötet anyagáról egy összesített tisztázat is készült 1893-ban, ld. a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kézirattárában: KFK. Kézirattár, Ms. 700.

példa Eötvös József Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma, ahol a nagynak igazán nem mondható apparátusban kb. tíz akadémikus dolgozott, vagyis Eötvös munkatársainak többsége az Akadémia tagja volt.¹⁰ Haynald Lajos igazgatótanácsi tagként, tudományos kutatókat támogató és kutatásokat szervező tevékenységével, valamint beszédeivel ezen a fórumon is jelen volt.

Haynaldot (Horvát Boldizsár igazságügy miniszterrel együtt) az Akadémia 1868. március 17-i ülésén választották tiszteletbeli taggá, s erről szóló értesítésének fogalmazványa a hónap végén, március 31-én kelt.¹¹ Akkor ez a kinevezés a köztudatban minden bizonnyal a magas állású, tehetős tudománypártolónak szólt, s talán köszönhető volt Eötvös József ismeretségének is. Haynald taggá választását megköszönő levelében rövid vallomással válaszolt a botanikához fűződő viszonyáról. Azt írta, hogy egész életében üdítő menedéket keresett benne, s most tiszteletbeli taggá választása némileg megzavarta ezt az idilli állapotot. *„De ha az egyik törvénye életünknek, hogy az élvezet mellé álljon mindenütt a kötelesség, s azt tartsa renden és értékesítse: elfogadom a megválasztásomban foglalt intést, és, hálámat fejezve ki a lekötő figyelemért, oda viszem a tudomány szentélyébe, hol eddig csak örömeiket és üdülést kerestem, a komoly munkát, hogy – mennyiben csekély tehetségeim és sokirányú elfoglaltságom engedik – a növénytan virányos mezején is hasznos igyekezzem lenni szeretett hazámnak.”*¹²

A későbbiekben igazolta, hogy komolyan gondolta az előbbi sorokat. Az első meglepetést azzal okozta, hogy – noha tiszteletbeli tagként neki nem lett volna kötelező – székfoglaló előadást tartott a szentírasi mézgák és gyanták termőnövényeiről. A székfoglaló alkalmából valójában két téma merült föl számára, az egyik a darwinizmus, a másik a Szentírás növényei. Az utóbbi mellett döntött, de időközben ez is óriásinak bizonyult (munkájához Seboth József festő készített szép kivitelű rajzokat), így tovább szűkítette a témát a szentírasi mézgákra és gyantákra, s végül nagy sikerrel tartotta meg székfoglalóját 1869. április 16-án a nagygyűlés alkalmával. Előzőleg, április 12-én munkája bővebb változatát ismertette a matematikai és természettudományi osztály ülésén. Vizsgálati anyagát lényegében saját növénygyűjteménye adta.¹³ Haynald székfoglaló előadása nagy feltűnést keltett, az eseményekről a sajtó is részletesen beszámolt. A Budapesti Közlöny tudósítása szerint kiemelkedő volt a részvétel, évek óta ez volt a legnépesebb és az egyik legjobban sikerült akadémiai rendezvény. Az akadémikusok számára külön emelvényt készítettek, s az egész teremhez hasonlóan az is megtelt, a karzaton „ékes hölgykoszorú” volt jelen.¹⁴ A Vasárnapi Ujság „az idők jeleként” értékelte az eseményt, amikor „egy érsek nagy és vegyes közönség előtt az akadémia felolvasó asztalához lép és szaktudományos előadást tart, a kasztok válaszfalainak ledöntésének jele.” Kiemelték, hogy Haynald több mint egy órán át lekötötte, sőt időnként mulattatta hallgatóságát, könnyű stílusa időnként emelkedett, sőt költői volt, aztán szeszélyes. Előadását szemléletessé tették a gondosan előkészített, a kiosztott illusztrációk. „Nincs unalmas tárgy többé – összegezték – ezzel egy

¹⁰ Mann Miklós: Kultúrpolitikusok a dualizmus korában. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1993. 21-22

¹¹ MTA, Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: RAL), 240/1400/1868.

¹² MTA, RAL. 652/1868. Haynald levele Eötvös Józsefhez az Akadémia elnökéhez. Kalocsa, 1868. ápr. 3.

¹³ Dr. Kanitz Ágoston: Haynald Lajos bíornok mint botanikus. In: Vázlatok Haynald Lajos bíornok, érsek életéből 1816-1889. Szerk.: Kőhalmi-Klimstein József, kiadja Stampfel Károly, Pozsony-Budapest, 1889. 151-153. (A továbbiakban: Kanitz 1889.)

¹⁴ Budapesti Közlöny 1869. április 18. 88. szám, 1143-1144

akadémikus se mentse magát ezután!”¹⁵ Haynald ismertetett dolgozata egyébként tervezett nagyobb munkájának, a biblia növényvilágát ismertető Flora Biblica-nak lett volna egy fejezete. Előadása később (1879-ben) megjelent a kolozsvári Növénytan Lapokban, s a kortárs botanikusok dicsérték, kíváncsian várva a folytatást.¹⁶ A teljes művel azonban, sok egyéb teendője közepette, végül sosem készült el az érsek.

1873. december 4-én tájékoztatta Dr. Szabó József bizottsági elnök az Akadémia vezetőségét, hogy a matematikai és természettudományi állandó bizottság az aznapi ülésén a bizottságba „leíró növénytan szakra” Haynald Lajost tagként megválasztotta. Haynald állandó bizottsági tagságát a december 22-i akadémiai ülésen megerősítették.¹⁷ Közel egy év múlva a bizottság elnökévé választotta. Haynald Szabó Józsefhez, a bizottság titkárához írt levelében megjegyezte, hogy a tudást tekintve a bizottság bármely más tagja alkalmasabb lenne ugyan a feladatra, de amennyiben komolyan gondolták megbízatását, igyekezni fog megfelelni elvárásainak.¹⁸

Ezekben az években Haynald általában figyelemmel követte az Akadémia eseményeit, s kezdeményezéseinek, javaslatainak az akadémiai levéltárban számos apró jele fennmaradt. Természettudományi bizottsági elnöksége után ez a kapcsolat némileg átalakult, és Haynald figyelme inkább a botanika szakterületére összpontosult. A bizottsági elnökség jó lehetőséget adott tudományszervezői ambícióihoz, botanikai munkák kiadását segíthette, bizottsága tagjainak bírálatait felhasználva támogatásra érdemes személyeket fedezhetett fel, s az 1876 februárjából ránk maradt levelek szerint időnként az „érzékeny kollégák” közötti békéltetés is a feladatai közé tartozott.¹⁹ Titkárával, Szabó Józseffel láthatóan jól együtt tudott működni a hasonló helyzetekben.

Publikációk írására Haynaldnak valójában nem jutott ideje. A kivételt ezen a téren két kisebb tanulmánya és az akadémia ülésein mondott emlékbeszédei jelentették. 1881. június 17-én egy érdekes új vízinövény-óriáspéldányt fedezett föl érseki kertjének tavában (*Ceratophyllum pentacanthum*), és terjedelmes latin ismertetéssel mutatta be a tudós világnak. 1881-ben nyomatta ki latin értekezését a szelíd gesztenyefa talajáról, ezzel Ortway Tivadar kérésének felelt meg, aki tájékoztatást kért a szelídgesztenye honosságáról hazánkban. Emlékbeszédeket Parlatore Fülöp firenzei (1878. jún. 16.), Fenzl Ede bécsi (1884. okt. 27.) és Boissier Edmund genfi (1888. nov. 25.) botanikusokról tartott.²⁰ Parlatore Fülöpről és Fenzl Edéről mondott emlékbeszédei németül is megjelentek. Haynald a felsorolt botanikusokat egyébként személyesen is jól ismerte.

Fenzl Edével kapcsolatban Haynald értékelésében kiemelte, hogy a kertészet fejlesztése, kultúrájának terjesztése mennyire szívügye volt az elhunynak. Nemcsak kertészeti kiállításokat szervezett, de a kertészet elemeinek és legfőbb gyakorlati fogásainak a népiskolákban való elsajátítását is lehetővé kívánta tenni. Fenzl ezen utóbbi óhajáról, annak

¹⁵ Vasárnapi Ujság 1869. 232. A magyar tud. akadémia ünnepélyes közgyűléséről.

¹⁶ OSZK, Kézirattár, Analekta 5964. 284.sz. Tárkányi Béla hagyatékában pár soros megjegyzés.

¹⁷ MTA, RAL, 1356/1873. MTA, RAL, 1184/1873.

¹⁸ Haynald levele Szabóhoz, 1874. dec. 15.: MTA, RAL, 1407/1874. Szabó József levele Haynaldhoz megválasztásáról, 1874. dec. 4.: KFL.I.1.c. Haynald, tudományos, 1887/1874.

¹⁹ Janka-Borbás konfliktusára lásd MTA, RAL, 1342/1876. MTA, RAL, 1359/1876. A történeteket jól kiegészíti a Haynald Herman Ottóval folytatott levelezése 1877-1879 között, ld. MTA, Kézirattár, Ms. 258/329-330.

²⁰ Kanitz 1889. 154-155, vö. Fraknoi 1894. 13-14.

teljesítési módjáról és lehetőségeiről a hazai viszonyokra való tekintettel bővebben is nyilatkozott Haynald. Jól összecsengtek ezek a gondolatok Eötvös József népiskolai törekvéseivel.²¹

Haynald az Akadémia elnökségének tagjaként is lelkiismeretesen részt vett az elnökségi üléseken, bár egyéb elfoglaltságai miatt ezt nem mindig tudta megtenni (ilyenkor viszont írásban rendszeresen kimentette magát, és igyekezett „felzárkózni”).

1893. október 30-án Fraknói Vilmos mondta az emlékbeszédet Haynaldról az akadémia ülésén, mely alkalommal egyébként az akadémia arcképcsarnokában Munkácsy Mihály Haynald-portróját is leleplezték. Fraknói Haynald akadémiai tagságát jellemezve a következőket mondta: *„Sohasem emlékeztetett minket arra, hogy az egyház fejedelme, az ország magas dignitáriusa van körünkben. Társunk akart ő lenni, a szó szoros értelmében, föllépésének lekötelező igénytelenségével, modorának derült kedélyességével és egyszersmind munkájának komolyságával. Az Akadémia épületében hordozó oszlopnak tekintette magát, nem decoratív részletnek.”*²²

Példája nem nagyon talált követőkre. Néhány évtized múlva a sajtóban is megállapították, hogy Haynald (és Fraknói) halála után erősen lecsökkent a főpapi jelenlét, aktivitás az akadémián, sem anyagiakban, sem egyéb módon nem nagyon vettek részt főpapjaink az ottani ügyekben.²³

4. Haynald mint botanikus

A botanikával valóban életre szóló volt a kapcsolata. Gyermekkorától végigkísérte a növények szeretete s ehhez életének szinte minden korszakában, minden helyszínén megfelelő alkalmat és társakat is keresett. Haynald botanikai gyűjtését tíz éves korában kezdte, akkor még a Magyar Fűvész Könyv²⁴ segítségével dolgozott, amelyet Linné rendszere szerint készítettek. Bécsben ismerkedett meg Endlicher István László udvari könyvtárőr munkáival, aki egyébként pozsonyi születésű volt, és a növénytan terén az ún. „természetes rendszer” számára egyengette az utat, s ebben a szellemben írt nagy munkáját (Genera plantarum) majdnem fél évszázadon át használták, szinte kizárólagosan. Haynald bécsi teológiai szigorlatai idején gyakran ellátogatott a közeli császári és királyi udvari természeti-tár növényteni osztályába, ahol megismerkedett Fenzl Ede örseggéddel (Fenzl később a bécsi egyetem tanára lett). Haynald beszámolója szerint neki köszönhetette Endlicher István Genera plantarumjának felfedezését, s az abban kifejtett természetes rendszer megismerését. Korábbi, 14 évi munkásságát ezután visszaemlékezéseiben botanikus dilettantizmusnak nevezte. Fenzlrel egyébként évtizedeken át jó kapcsolatban maradt, és tőle még nagyon sok fontos tanácsot kapott (pl. kalocsai üvegházépítéssel, gyűjtemények vásárlásával kapcsolatban). Igen nagy volt a korban a cserekapcsolatok jelentősége. A kortárs

²¹ Ludwig Haynald: Denkrede auf Dr. Eduard Fenzl auswärtiges Mitglied der Ung. Akademie der Wissenschaften. Gelesen in der Gesamtsitzung der Akademie am 27. October 1884. Von Dr. Ludwig Haynald Cardinal, Erzbischof v. Kalocsa, Budapest, Budchdruckerei des Franklin-Verein 1885. 15-18.

²² Franknói 1894. 9

²³ Magyarország, 1922. május 25. 118. szám, 4. Méhely Lajos és Richter Aladár a zsidóság előretörése kapcsán.

²⁴ Debrecen, 1807-1812, írták Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály

Kanitz Ágoston visszaemlékezése szerint Haynald ezt jótékonysággal fűszerezve űzte, s a bécsi növénycsere-egylet vezetőjének Erdélyből, pl. ezres nagyságrendben küldött növénypéldányokat ajándékba, hogy ott minél többen hozzájuthassanak a ritka növényekhez. Cserepartnerei szinte mindig többet kaptak mint adtak, igyekezett minden módon gyarapítani a növénytan barátainak táborát, s az ebben elért sikerek lelki öröme szolgáltak.²⁵

Pesti káplánsága idején bizonyos Dornerrel együtt gyűjtött a Budai hegyekben, később Erdélyben hol titkárával, hol kísérel nélkül töltött számos éjszakát sátorban fönn a havasokban egy-egy gyűjtőútja során. Itáliai útjait, s az ott töltött másfél évet is természetesen ebből a szempontból is hasznosan töltötte, s gyönyörű mediterrán részleggel lett gazdagabb gyűjteménye. 1863 óta tagja volt a Királyi Magyar Természettudományi Társulatnak, s a társulat pesti könyvtárát is használta.²⁶

Erdélyi botanikai gyűjtései kapcsán beszámoltak róla, hogy kocsiját gyakran előre küldte, ő maga pedig sziklás hegyek között, járatlan ösvényeken gyalog kereste fel az érdekesebb helyeket, s növényeket gyűjtögetve a természetben találta örömét. A havasokba is felment alkalmanként, éjszakánként magával vitt kis sátrába vonult vissza, ilyenkor a breviárium befejezése után az éj legnagyobb részét botanikai beszélgetésekkel töltötte. 1857-ben megvásárolta Heuffel János Krassó megyei főorvos országos hírvé botanikai gyűjteményét, a gyulafehérvári gimnázium részére pedig egy szebeni Bilcz nevű, természettudományokkal foglalkozó hivatalnoktól megvette ásvány-, növény- és állattani gyűjteményét 600 ezüst forintért.²⁷

Haynald a növénytan szeretetét, a növényekkel kapcsolatos ismereteket az iskolákban is igyekezett terjeszteni. Még esztergomi szolgálatának idején, 1851-ben köszönőlevelet kapott, pl. Majer Istvántól, a pesti városi egyetemes reál- és elemi iskolák igazgatójától, a pesti reáltanoda számára küldött „fa neműekért”. Az igazgató köszönete mellett azt is megjegyezte, hogy továbbra is szívesen fogadja Haynald gyűjteményének felesleges darabjait.²⁸

Igen jelentős volt a csíksomlyói főgimnáziumnak ajándékozott gyűjteménye, mely összesen 230 ívből állt, s Csík megye (Balán feletti Nagybagmós mészkővonulat) ritkaságain kívül, pl. 61 példány osztrák-svájci területről származó példányt is tartalmazott (míg az előbbieket maga Haynald gyűjtötte, utóbbiakat nyilván csere-vásárlás útján szerezte be).²⁹

Haynaldnak igen intenzívek voltak itáliai botanikai kapcsolatai, melyek emlékét egyébként az olasz botanikai szakirodalom is számon tartja. Itáliai utazásai során bőségesen

²⁵ Kanitz 1889. 141-144, vö. Dr. Szujkó-Lacza Júlia: Haynald Lajos (1816-1891) botanikai hagyatéka a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárában. In: Haynald bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. 1991. Kiadja a Kalocsai Érsekség és a TIT Kalocsai Tagszervezete. 58-59. (A továbbiakban: Szujkó-Lacza 1991.)

²⁶ Természettudományi Közlöny, 1892. december, 280. füzet, 642-643

²⁷ Szittyay Dénes S. J.: Haynald mint erdélyi püspök. In: A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Kath. Főgimnázium Értesítője az 1916-1917. iskolai évről. Kalocsa, 1917. Nyomatott Jurcsó Antal Könyvnyomdájában. 9-10

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL), P 873. 35-36

²⁹ Miklóssy V. Vilmos: Haynald Lajos és a Csíkszeredai Múzeumban őrzött herbáriuma. In: ALUTA 1976-1977, Muzeul Sf. Gheorghe - Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 205-206. (A továbbiakban: Miklóssy 1976-1977.)

volt alkalma a gyűjtésre-ismerkedésre. Az érsek éppen Parlatore kapcsán szólt a hit és a tudomány kapcsolatáról, 1879-es emlékbeszédében³⁰: „*a komoly kutatással szerzett tudomány hitében koldussá nem tette, (...) egyet a másikért áruba bocsátani nem kényszerült.*” Haynald és Parlatore mélységesen vallásosak voltak, és bár hittek a folyamatos fejlődésben, elvetették az életnek egyszerű, szervnélküli szervezetekből való kiindulását, és nem fogadták el Darwin és Haeckel tanait. Haynald ezt így fogalmazza meg kissé tréfásan emlékbeszédében: Parlatore „*szívesen másokra bízta, hogy az állatkertek majomketreceiben atyafiságos örömmel nézzék a kifejlődésben kissé hátrább maradt rokonokat*”. A tudomány politikafeletti kapcsolatokat biztosított Haynald számára, példa erre, hogy az olasz egységmozgalom lelkes híveinek számító „forradalmár” tudósokkal is jó kapcsolatban volt, és tagja volt Rómában mind a pápai, mind pedig a királyi akadémiának. Haynaldnak elsősorban növényföldrajzi érdeklődése volt, s ebben találkozott Parlatoreval, kapcsolatuk így nemcsak kuriózumokat gyűjtő, rutin exsiccata-cserékre redukálódott.³¹ Hitvallásszerűek voltak mondatai a Parlatore beszéd végén: „*Velem együtt tapasztalatból tanulják meg önök is - hogy midőn talán a hivatásszerű nehéz munkában lankad az Önök ereje, (...) midőn szeretetlenség zavarja lelök nyugalma: igéző virágok szemlélésében, vizsgálásában találjanak üdülést, vidámságot, feledjék gondjaikat (...) és az élet őszhajak jelezte alkonyán is megőrizték az életfrissességet, a kedélyderültséget és legbájosabb teremtményeiben bámulják s örvendő dicsőítsék a Teremtőt.*”³²

Haynald már az 1870-es években elhatározta, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum rosszul felszerelt növényteni osztályát saját gyűjteményével fogja gyarapítani, s e szándékának megfelelően végrendelkezett. Szinte egy egész botanikusnemzedék támogatásán, kinevelésén túl (Janka, Fuss, Borbás, Kanitz, Knapp, Sintenis, Sodiro, Menyhárt) könyvajánlataival-könyvkölcsönzéseivel, és főleg nemzetközi kapcsolataival hozott új szint a hazai botanikában. Ő volt az első Európát járó botanikusunk.³³ Nemzetközi kongresszusokon vett részt: 1874-ben Firenzében kertészeti kongresszuson, 1876-ban Brüsszelben közegészségügyi kongresszuson, majd ugyanebben az évben, amikor Budapest adott otthont a nemzetközi statisztikai kongresszusnak, azon ő elnökölt. Az itt kötött ismeretségek (s itt hosszasan sorolhatnánk a neveket és Európa nagyvárosait) és misszionárius papok révén gyűjtőterülete nemcsak Európára, hanem más földrészekre is kiterjedt.

Haynald érintett volt a korszak egyik „legádázabbnak” nevezett vitájában, mely a lelkes darwinista etnográfus, nyelvész, antropológus Herman Ottó és a Darwint opponáló botanizáló kalocsai érsek között keletkezett. Haynald egyik előadásában, 1878-ban, az Akadémia nagygyűlésén Darwin nézeteit szappanbuborékként kipukkadó bizonyítatlan hipotézisnek nevezte, mely a mély alapú, ősi igazságot ássa alá. Herman Ottó ezután írásban ítélte el Haynald álláspontját a természetrajzi füzetekben, kifejtve, hogy a tanok

³⁰ A Parlatore-emlékbeszéd előkészítésének levéltári agyaga egy csomóban: KFL.I.1.c. Haynald, tudományos, sz.n. 1870-es évek

³¹ Ubrizsy Savoia Andrea: Haynald és Itália. In: Szécsényi Honismereti Híradó 1993. 14-16. sz. 50-55.

³² Haynald Lajos: Parlatore Fülöp. Emlékbeszéd, melyet írt s a Magyar Tudományos Akadémia 1878. június 16-ki közülésében kivonatossan fölölvasott Dr. Haynald Lajos kalocsai és bácsi érsek, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató és tiszteletbeli tagja. Különlenyomat a Magyar Növényteni Lapok II. évfolyamából. Kolozsvárt, Nyomatott K. Papp Miklósnál, MDCCCLXXVIII. 46.

³³ Jávorka S.: Haynald Lajos. In: Botanikai Közlemények, 1916. dec. 31. 5-6. füzet, 127-129.

tiszteletreméltósága nem az ősiségben, hanem az igazságban gyökerezik (azaz ne hivatkozzon az érsek tiszteletreméltó, ősi tanokra). Herman ugyanakkor megnyilatkozásaival az akadémiát is sértette, mintegy a céhrendszer maradványának tekintve a testületet, hiányolva a haladást, a vizsgálódás és a vélemény szabadságát. „A vértanúk fanatizmusával” kereste az igazságot, úgy vélte, hogy ezzel a magyar tudományosságot oltalmazza. A vita nyomán azonban, Trefort kultuszminiszter nyomására Hermannak végül el kellett hagynia múzeumóri állását a Nemzeti Múzeum természeti tárában (pályafutását 1879-től országgyűlési képviselőként folytatta ellenzékben, a Függetlenségi Párt tagjaként).³⁴ Haynaldnak egyébként az 1870-es években nagyon jó szakmai kapcsolata volt Herman Ottóval, egész évtizeden át tartó levelezésükből látható, hogy Kalocsán is vendégül látta, és botanikai gyűjteményét a rendelkezésére bocsátotta.³⁵

5. A „Herbarium Haynaldianum” gyűjteménye

Haynald igazán nagy növénygyűjtő korszaka 1855-ben kezdődött, és 1867-ig intenzív maradt. Utána érseki elfoglaltságai egyre kevesebb gyűjtőutat tettek lehetővé. A bécsi iskola modern floristát és gyűjtőt nevelt Haynaldból, Erdélyben volt a legaktívabb ezirányú tevékenysége, a csúcst az 1859-1860-as évek jelentették. Püspökként kapcsolatban állt Erdély szinte valamennyi jeles botanikusával, Brassai Sámuellel, Czetz Antallal, Fuss Mihállyal, Heuffel Jánossal, Janka Viktorral és Kanitz Ágosttal. Közülük Heuffel János (1800-1857) Krassó-Szörény és Hunyad megyékben gyűjtött, de cserekapcsolatban állt angol, francia, orosz és svéd botanikusokkal. Haynald 1857-ben vásárolta meg Heuffel gyűjteményét. Janka Viktor (1837-1890) katonatiszt volt Erdélyben, Haynaldal jó kapcsolata volt, 1870-ben ő az első botanikus múzeumőr a Nemzeti Múzeumban (Haynald közreműködésének, alapítványának köszönhetően), 1872-ben együtt gyűjtöttek Bánátban (valószínűleg utoljára). Haynald segítségével sikerült elérni, hogy a Nemzeti Múzeumban a növénygyűjtemény kezelését leválasszák az állattani és ásványtani anyagtól, s az állás mellé adott 12.000. aranykoronás alapítvány pedig segítette a gyűjtemény és a szakkönyvtár gyarapítását.³⁶ Az érsek a Nemzeti Múzeum botanikai tevékenységét az említett alapítvány után is figyelemmel kísérte, s így az 1870-es évek végén már a feladatát nem egészen lelkiismeretes módon végző Janka utódlásáról igyekezett gondoskodni, *„hogy a gyalázatosan elhagyagolt, s még alapítványi jövedelmiben is megrövidített muzeum bot.(anikai gyűjteménye) gondosabb kezekre bízassék.”*³⁷

A nagy gyűjtemények gyakran gazdagodnak vásárlás útján, Haynald gyűjteménye négy nagyobb vásárolt gyűjteményt tartalmazott: Heuffel, Kotschy, Schott és Sodiro herbáriumait. A fentebb már említett első még erdélyi püspökként, a többi kalocsai érsekként vásárolta. Feldolgozásuk gyakran évekig eltartott számára, 1857-es szerzeményének bizonyos részét, pl. csak erdélyi püspöki lemondása után dolgozta fel. Kotschy Theodor (1813-1866) botanikus-utazó gyűjteményét, majd Heinrich Wilhelm Schott

³⁴ Palló Gábor: Darwin utazása Magyarországon. In: Magyar Tudomány, 2009/6. sz. 716 és Méhely Lajos: Herman Ottó emlékezete. In: Természettudományi Közlöny 1915. 47. évf. 619-620. füzet, 82-83.

³⁵ Haynald 1871-1879 közötti levelei Herman Ottóhoz: MTA, Kézirattár, Ms. 258/322-330

³⁶ Szujkó-Lacza 1991. 59-61.

³⁷ MTA, Kézirattár, Ms. 258/330. Haynald Lajos Herman Ottóhoz, Budapest, 1879. dec. 9.

(1794-1865) braziliai gyűjteményét Fenzl tanácsára vásárolta meg Haynald, később megvette a jezsuita Louis Sodiro (1836-1909) equadori gyűjteményének egy részét is, és számottevően gyarapította a gyűjteményt egyéb kisebb cserék útján is. Mindezek eredményeként a Herbarium Haynaldianum korának egyik legjelentősebb magángyűjteménye volt Európában.³⁸ Az említettekén túl, a bécsi, müncheni, párizsi növénytani múzeumokon kívül több mint kétszáz magánszemélytől vannak még növények Haynald növénygyűjteményében. Természetesen maga is gyűjtött Erdélyben püspöksége idején, Itáliában egészen Szicíliáig (1859), Rómában és környékén, az Apennineken, Németországban, Svájcban, Csehországban és a Kárpátokon (1865-1867), később Magyarországon, Ausztriában Csehországban, Német- és Franciaországban (1867 után folyamatosan), a Pireneusokban (1878-1879), Luxemburg nagyhercegségben (1882). Herbáriumának európai osztálya majdnem az összes akkor ismert fajt, egzotikus osztálya pedig az ismeretes genusok nagy részét tartalmazta. A teljes gyűjtemény majdnem háromszáz botanikustól származik, háromnegyed részük a szakirodalomban is ismert személy. Haynald gyűjteménye lakosztálya mellett öt szobát foglalt el, feketére fényezett, üveges, magas szekrényekben. Gyűjteményét maga rendezgette, feliratozta, és szívesen rendelkezésre bocsátotta más kutatóknak is. A herbárium értéke egyébként így tovább emelkedett, vendégei, a neves kutatók (magyarok és külföldiek egyaránt) ugyanis gyakran otthagyták kézzeljegyzetüket, észrevételeiket a lapokon. Könyvtárának a kortárs Kanitz megállapítása szerint nem volt párja az országban, háromezer kötetes volt ui. botanikai szakkönyv-gyűjteménye. A botanizálás kikapcsolódást, szellemi örömet, ha kellett, nyugalmat, vigasztalódást jelentett Haynald számára, aki járhatott bármerre, imakönyvei, breviáriuma mellett elmaradhatatlan kísérői voltak a növények és növénytani könyvek.³⁹

Haynald fiatal korától jó növényismerő volt, s a botanikusok 20. századi értékelései szerint herbáriumi gyűjtései bármely korabeli floristával felveszik a versenyt. Hagyatéka, több mint százezer lapos növénygyűjteménye és szakkönyvtára (tároló szekrényeivel, fölszerelésével együtt) új korszakot nyitott a Magyar Nemzeti Múzeum növénytára történetében. Óriási gyűjteménye kb. 20 %-át saját kezűleg gyűjtötte, a többit „csupán” rendezte-rendszerezte. A gyűjtemény nagyságrendjét jól jelzi, hogy a mai Természettudományi Múzeum több mint egymillió lapos növénytárának még mindig kb. 10 %-át jelenti a Herbarium Haynaldianum. Alig akadt korában magyar botanikus, aki ne élvezte volna vendégszeretetét és ne használta volna föl tanulmányaihoz páratlan növénykincseit. Talán részben ennek köszönhető, hogy barátai-tisztelői munkássága révén Haynald nevét közel félszáz növényfaj viseli. A korabeli tudományos világ elismerését jelzi, hogy számos akadémia és tudományos társaság is tiszteletbeli tagjául választotta.⁴⁰

Haynald természettudományos hagyatékát a múzeumban mindig is nagyra értékelték, s a főpap emlékét is őrizték. A Haynald-hagyatékra utalva írta Filarszky Nándor, a növénytani osztály igazgatója a 20. század elején, hogy „a növénytani osztály történetében a legnevezetesebb volt az 1892. év.” Joggal, hiszen Haynald növénygyűjteménye Európa egyik legnagyobb magánherbáriumaként megduplázta az addigi múzeumi kollekciót. Méreteire jellemző, hogy csak 1898-ban készültek el a gyűjtemények hivatalos leltárával, és több évig tartott, mire elhelyezését megfelelően biztosítani tudták. A gyűjtemény múzeumi elhelyezésének köszönhetően ma is kutatott, egyes darabjait tudományos munkákban

³⁸ Szujkó-Lacza 1991. 62-65.

³⁹ Kanitz 1889. 144-150.

⁴⁰ Szujkó-Lacza 1991. 66-67, 1992. 199-200, Miklóssy 1976-1977. 204-205.

idézik-használják.⁴¹ A Magyar Természettudományi Múzeum 2016-ban nagyszabású kiállítással emlékezett meg Haynald Lajos születésének 200. évfordulójáról, s az esemény kapcsán egy szép kiállítású, tartalmas könyv is megjelent.⁴²

6. Csillagászat, Haynald-obszervatórium

Haynald kapcsolata a csillagászzal ugyancsak gyermekkorában kezdődött. Később komolyabb eszközökhöz is hozzájutott, erdélyi püspökként is vásárolt, hogy kedvtelésképpen az égboltot vizsgálja, végül ezeket a műszereket a Batthyáneumnak ajándékozta.⁴³ A 18. századi alapítású, Gyulafehérváron működő Batthyánum csillagvizsgálójának felszerelését egyébként közvetlenül is támogatta, 1859 áprilisában, pl. 430 forintot adományozott egy új távcső-optika beszerzéséhez.⁴⁴

1877. február 24-én érkezett meg Konkoly Thege Miklós válasza Haynaldhoz a kalocsai csillagda alapításának tervével kapcsolatban. Az érsek nem sokkal ezelőtt kereshette meg a csillagászt, kérve közreműködését, és feltehetően vázolta is valamilyen szinten a terveit. Konkoly-Thege elutasította azt az ötletet, hogy az új obszervatóriumot használt műszerekkel szereljék fel. De közreműködést örömmel vállalt a szervezésben, és ennek megfelelően fel is gyorsultak az események. 1877. március 10-én kelt levelében Konkoly már a megvalósítás részleteiről írt, s egy március 5-én kelt nyugta tanúsága szerint 1.300 forintot, azaz jelentős előleget is kapott a műszerek beszerzéséhez. Haynald még márciusban közölte Henning Alajos jezsuita igazgatóval, valamint Trefort Ágoston miniszterrel is az obszervatórium alapításának tervét, mindkét helyről pozitív választ kapott. Az érsek ugyanis intézetét a jezsuiták gimnáziumára szerette volna bízni, s a csillagda működését az oktatás kiegészítéseként képzelte el.⁴⁵

Márciusban Tomsich Mátyás uradalmi mérnök a csillagda elhelyezésére a gimnázium lépcsőházának tetejét ajánlotta, időközben azonban újabb ötletek is születtek. Az érseki palota parkjának dombja, esetleg a gimnázium udvara is szóba került, külön csillagdának szánt épületek-tornyok számára. Az egyeztetésekben ekkor már részt vett Schenzl Guidó meteorológus, s időközben P. Braun Károly S. J. atyával, az intézmény későbbi vezetőjével is

⁴¹ Bauer Norbert – Bajzáth Judit: „igéző virágok szemlélésében” – Haynald Lajos természettudományi hagyatéka. Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 2016. 71, 74-75.

⁴² Bibliográfiai adatait ld. az előző lábjegyzetben. A gazdagon illusztrált könyv alapos áttekintést, hiánypótló összegzést ad Haynald szerteágazó botanikai tevékenységéről, és természetesen a kiállításnak is emléket állít. A kiállítást rendezte: Bajzáth Judit, a szakmai rendező Bauer Norbert volt.

⁴³ Bartha Lajos: A kalocsai Haynald-Obszervatórium és csillagászaik jelentősége a tudománytörténetben. In: Haynald bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. 1991. Kiadja a Kalocsai Érsekség és a TIT Kalocsai Tagszervezete. 18. (A továbbiakban: Bartha 1991.)

⁴⁴ Gyulafehérvári Érseki Levéltár (GyÉL) Cat.4. 1366/1859. (502. doboz) Haynald 1859. ápr. 5-én kelt levele András István örkanonok-csillagászhoz.

⁴⁵ Mojzes Imre: A kalocsai Haynald Obszervatórium története. Budapest, 1986. 48-49. (A továbbiakban: Mojzes 1986.)

megkezdődött a levelezés. Év végére pedig véglegessé vált az elhelyezés is: elhatározták, hogy a csillagdat a gimnázium lépcsőházának tetején építik.⁴⁶

1877. június 3-án írta alá Haynald Lajos érsek a csillagda alapító levelét, s a terv igen rövid idő alatt valósággá vált: 1878. július 1-jén Konkoly Thege minden általa rendelt, illetve készített eszköz elkészültéről adott hírt, 1878. október 8-án pedig felvették az első leltárt, addigra lényegében minden műszer meg is érkezett. (Az építési munkálatok 1878 nyarán-őszén folytak.) Konkoly a minőség követelményeiből nem engedett, de vásárlásaival kapcsolatban vádak is érték, miszerint az általa már nem használt régebbi eszközöket ajánlotta fel újként. Konkoly igen határozott és kemény hangon utasította el az ellene felhozott vádakot, de hangja az érsekkel szemben mindvégig igen tiszteletteljes maradt.⁴⁷

A Haynald-obszervatórium alapításának terve 1877-ben országos visszhangot keltett. A tervről a Vasárnapi Újság is beszámolt, kiemelve, hogy a kezdeményezést Trefort Ágoston miniszter külön levélben köszöntötte. A lelkesedés érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon akkoriban a szabadságharc óta nem volt korszerű állami csillagvizsgáló intézet. Néhány évvel korábban létesítette magán-obszervatóriumát Konkoly-Thege Miklós Ógyallán, ennek sorsa azonban értelemszerűen az adott személy vagyonától, anyagi lehetőségeitől függött. Ezért volt jelentős Kalocsán egy olyan obszervatórium alapítása, amely ha nem is állami intézmény, de folyamatos működése feltehetően hosszútávon biztosítható. Haynald alapítási szándékában határozottan jelen volt, hogy az intézményt oktatási célokra is hasznosítsák. A jezsuiták gimnáziuma révén ez lehetségesnek tűnt, s ez így már valóban újdonságot jelentett, hiszen iskolai csillagvizsgálók építésére korábban is volt példa, használatuk azonban általában nem épült be szervesen az oktatásba. A személyi feltételek is ideálisak voltak, Konkoly-Thege Miklós megalapozottan, a kor színvonalának megfelelően rendelte meg a csillagda berendezéseit (a két kupolát Ógyallán készítették, és 1878-ban hajóval hozták Kalocsára, közben Merz müncheni és Cooke yorki műhelyében elkészültek a műszerek), páter Braun Károly S. J. (1831-1907) és Hünninger Adolf S. J. (1849-1911) személye pedig biztosítékot jelentett a színvonalas működés tekintetében. Az obszervatóriumot 1884-ig Braun, 1884-85-ben Hünninger, majd 1885-től 1913-ig Fényi Gyula vezette.⁴⁸

Voltak, akik érdekes párhuzamot vontak az alapítás kapcsán. Az 1770-es években Hell Miksa, a kor jelentős magyar csillagásza közreműködésével, Esterházy Károly egri püspök adományaként épült meg az egri Lyceum csillagásztornya, amely az évtized végére Európa egyik legkorszerűbb, legjobban felszerelt tudományos intézményévé vált. A 19. sz. második felében, Kalocsán Hell Miksa szerepét Konkoly-Thege Miklós vette át, a tehetséges támogató Esterházy helyébe pedig Haynald lépett, még az évszámok is stimmelnek, 1778-ban végezték az első észleléseket Egerben, azután száz év múlva, 1878-ban kezdték meg a munkát Kalocsán...⁴⁹

⁴⁶ Mojzes 1986. 50-52

⁴⁷ Vargha Domokosné: Konkoly Thege Miklós magyar nyelvű írásai. In: Magyar Tudomány, 2001/7. Internetes, html-változatban: www.matud.iif.hu/01jul/vargha.html (letöltés dátuma: 2019.03.16.). (A továbbiakban: Vargha 2001.)

⁴⁸ Bartha 1991. 17-19

⁴⁹ Ponori Thewrewk Aurél: A Haynald-csillagda alapításának előzményei. In: Haynald bíboros emlékezete. Halálának centenáriuma alkalmából Kalocsán elhangzott előadások. 1991. Kiadja a Kalocsai Érsekség és a TIT Kalocsai Tagszervezete. 13

Konkoly-Thege 1878. november 11-én kelt leveléből kiderül számunkra, hogy a feszültséget az ő tevékenységével kapcsolatban az okozta, hogy míg a csillagda terveit ő készítette, s a szükséges eszközök beszerzésével is őt bízta meg az érsek, a jezsuita rend részéről kijelölt intézményvezetőnek, Braun Károly S. J. atyának mások voltak az elképzelései a csillagda felszerelésével, működésével kapcsolatban. Konkoly-Thege azonban kitartott a modern eszközök, pl. a távíró „morsekészülék” beszerzésének szükségessége mellett. November 26-án kelt levelében újra szóvá tette, hogy rosszul esik neki P. Braun rosszindulata, hogy mindenben hibát keres. Év végére az uradalmi mérnök jelentést írt az építkezés befejezéséről, az elszámolás szerint az építés 10 ezer, a műszerek beszerzése 16.400.- Ft-ba került.⁵⁰

A Haynald-obszervatórium létesítése a csillagvizsgáló alapítások nagy fellendülésének kezdetére esik. Berendezésének idején a közepes nagyságú obszervatóriumok közé tartozott, ekkoriban nem egy híres külföldi egyetem is csak jóval szerényebb csillagvizsgálóval rendelkezett. A kalocsai csillagvizsgáló azonban nemzetközi hírét nem a felszerelésének, hanem csillagászai szorgalmának köszönhette. Ha figyelembe vesszük, hogy az intézményben elsősorban a Nap vizsgálatával foglalkoztak, akkor a Haynald-obszervatórium a napészlelő állomások középmezőnyébe tartozott felszereltség tekintetében. De ennél előkelőbb helyet biztosított számára az itt végzett rendszeres protuberancia észlelés. Az alapítás időszakában ui. a Haynald-obszervatórium olyan munkát végzett, amely akkoriban csak kevés csillagvizsgáló munkatervében szerepelt. Így a 19. század utolsó negyedében, sőt még a 20. század elején is nemzetközi jelentőségű volt a Kalocsán végzett csillagászati tevékenység.⁵¹

Később maga Fényi Gyula S. J. (1845-1927), a világhírűvé vált jezsuita csillagász (1885-től az intézmény igazgatója) tett érdekes megjegyzéseket a csillagda alapításával kapcsolatosan. Fényi úgy vélte, hogy a csillagászat és a gimnáziumi oktatás összekötésének tervével Haynald valójában megelőzte korát. A gyakorlatban nem is valósult meg igazán szándéka, mivel a csillagvizsgáló a későbbi működése során önálló intézetté nőtte ki magát, mely a gimnáziummal csak külsőleg maradt összeköttetésben, s helyzeténél fogva az ifjúság látogatásai körülményesek-nehézkések voltak. Fényi az alapítás kapcsán párhuzamként megemlítette a római Specula Vaticana-t, a pápai csillagvizsgálót, amelynek őse az olasz állam kezére került, de IX. Pius és XIII. Leó pápák fontosnak tartották egy külön vatikáni intézmény fenntartását. A kalocsai és a vatikáni intézmény Fényi szerint színvonalában ugyan nem, de létrehozását tekintve mégiscsak összehasonlítható. Haynald eredetileg nem gondolt külön szakszemélyzetre, a tanárookra szeretne volna bízni a csillagdát, de miután a jezsuita rend P. Braunt, egy asszisztentst, valamint még egy laikus testvért is rendelt a működtetésére, az intézmény fenntartását az érsek évenkénti segéllyel támogatta. A költségek egyébként az alapítással nem értek véget, a hozzáértő személyzet munkája újabb kiadásokat, beszerzéseket, közlési díjakat eredményezett, de az érsek ezeket is örömmel fedezte. Haynald életében a csillagvizsgáló költségei 1889-ig összesen 45 ezer forintot tettek ki. Ebből 25 ezer forintot az építkezés és a csillagászati eszközök beszerzése jelentett, másik húszezret pedig a későbbi megrendelések, könyvtári, nyomtatási költségek, javítások, éves segélyezési díjak. Végül, halála előtt Haynald a csillagda hosszú távú működését is biztosította egy nagyobb alapítvánnyal, s ez az alapítvány emelte valójában az állandó tudományos intézmények sorába a kalocsai csillagdát. (Az alapítvány összege valójában az

⁵⁰ Mojzes 1986. 53.

⁵¹ Bartha 1991. 17, 21.

első világháborúig biztosította az obszervatórium működését, mivel utána sajnos értékét veszítette.)⁵²

Konkoly Thege egyébként később is kapcsolatban maradt Kalocsával, 1881 júniusában egy levelében arra kérte az érseket, hogy egy kollégájának megmutathassa az obszervatóriumot. 1885. január 12-én, Haynaldhoz írt utolsó leveléből pedig az is kiderül, hogy a csillagászati munkálatokat is szemmel tartotta, s az Akadémia III. osztályának ülésén készült a kalocsai megfigyelések eredményeit közölni.⁵³

Bár Haynald eredeti alapítói szándéka, az elsősorban a gimnáziumi oktatás céljait szolgáló csillagda nem valósult meg, a csillagvizsgáló „irányváltását”, tudományos intézménnyé válását maga az érsek még életében tudomásul vette, sőt támogatta. A csillagda igazi hőskorát, nemzetközi hírnevét Haynald már nem érte meg, a napfolttevékenység, a protuberanciák kutatása azonban még az ő életében megkezdődött. Később ezek a vizsgálatok, Fényi Gyula évtizedeken át, nagy szorgalommal lejegyzett megfigyelései tették híressé a csillagászok között a megfigyelések helyszínét, Kalocsát, s a megfigyeléseket végző Fényi Gyula pedig időközben a nemzetközi szakirodalomban az egyik legtöbbet idézett magyar csillagásszá vált.

7. Archeológia, történeti érdeklődés

Haynald érdeklődése, figyelme a botanikán és csillagászaton túl kiterjedt az archeológiára és a történettudományra is. Erdélyi püspökként egy verespataki bányában, 1855-ben előkerült ókori leletet juttatott el a Nemzeti Múzeum számára, s ez a figyelmesség és adakozókedv később is jellemző maradt rá. 1862-ben egy gyulafehérvári magánházban talált kő feliratát küldte el Theodor Mommsennek, a híres tudóssal még 1857-ben ismerkedett meg, amikor Mommsen egy magyarországi és erdélyi utazás alkalmával ókori római feliratok maradványait kutatta.⁵⁴ Mommsen levelei, feljegyzései tükrében Haynald volt az egyetlen olyan ember, aki erdélyi útja során komoly benyomást tett rá, róla ugyanis többször is megemlékezett. Kiemelte szeretetreméltóságát, nyelvtudását, botanikai tudását. Mommsen egyébként első magyarországi útja során mindössze két személyiségről fogalmazott meg pozitív véleményt: Eötvös Józsefről és Haynaldról.⁵⁵

A műemlékek-régiségek iránt érdeklődő kortársak elsősorban a gyulafehérvári székesegyház helyreállítását köszönték Haynald püspöknek. A templom tetőzete még 1849-ben megsérült, a javítási munkák így tulajdonképpen elkerülhetetlenek voltak. Haynald a „kármentő” munkálatokat követően megtisztította a templom belső falait a meszelési rétegektől, majd kiegészítették a hiányzó részeket az épen maradt régiek mintájára, s így a

⁵² Fényi Gyula S. J.: A Haynald-obszervatórium. Alapítása, leírása, tevékenysége. Budapest, Az Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája, 1896. (Különlenyomat a Katholikus Szemléből) 5-11, 17-19.

⁵³ Vargha 2001. <http://www.matud.iif.hu/01jul/vargha.html> A letöltés dátuma: 2019.03.16. (A tanulmányban egyébként megtalálhatóak az említett Konkoly-Thege levelek közlései.)

⁵⁴ Dr. Cserny Béla: Alsófehér vármegye története a római korban III. Vármegyénk területén talált római maradványok és leletek leírása és statisztikája. In: Herepey Károly – Dr. Cserny Béla: Alsófehér vármegye monográfiája II/1. Alsófehér vármegye őskora. 1901. 508.

⁵⁵ Szilágyi Márton: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. In: Aetas 2005. 20. évf. 3. szám, 131-132.

székesegyház kőfaragói és szobrászati díszítése egészen tisztán, eredeti színvilágában jelent meg. Több mint két évtizeddel később, 1876-ban jelent meg Henszlmann Imre templomot ismertető írása, melyben Haynald eljárását dicsérte, kíváncsún tartva, hogy ezt a „józan és tartózkodó restaurációt” a templom-külsőn is folytassák.⁵⁶ A gyulafehérvári templomfelújítás Pannonhalmára is hatással volt, Kruesz Krizosztom, későbbi főapát az 1850-es években látta, és naplójegyzetei szerint ez az építkezés adta számára az első ösztönzést a pannonhalmi templom helyreállítására.⁵⁷

Római tartózkodása idején, 1866-ban Haynald archeológia órákat látogatott s nagy szenvedéllyel tanulmányozta a régiségeket.⁵⁸ Kalocsai érsekként anyagi támogatásával lehetővé tette a kalocsai és bácsi középkori székesegyházak falainak föltárását. 1869. október 18-án Henszlmann Imre az akadémia tagsága előtt ismertette a kalocsai ásatások eredményeit. Az előadás után elismerően szólt Haynald áldozatkészségéről és buzgalmáról, kiemelte, hogy az ásatásokat Haynald érsek „*saját nemes tudomány szomja által ösztönözve*” minden felszólítás nélkül, maga kezdeményezte, a feladatra szakembert kért fel, és minden költséget bőkezűen viselt. Ezért elhatározták, hogy jegyzőkönyvileg is kifejezik az Akadémia tiszteletét Haynald iránt. Az elnök, Eötvös József levélben tett eleget a megbízatásának, s csatlakozott a köszönethez.⁵⁹ Az ásatások 1872-ig folytatódtak, s a rákövetkező évben Henszlmann az egyházmegyében végzett ásatásainak eredményeit egy német nyelvű könyvben közölte. A kötetben közel hetven oldal terjedelemben tárgyalta a kalocsai két középkori (11. és 13. századi) székesegyházak feltárt emlékeit, majd folytatta a bátmonostori bencés apátság romjainak ismertetésével kb. 40 oldal terjedelemben, végül a középkori másik székhely, Bács várának, ferences templomának, székesegyházának s egy őrtornyának és kápolnájának emlékei kerültek sorra több mint ötven oldal terjedelemben.⁶⁰ Az ásatások teljes költsége egyébként (Henszlmann tiszteletdíjával, a közlések nyomtatási költségeivel együtt) összesen 7.533 forint volt.⁶¹

Első látásra talán túlzónak is tűnhet a sok dicséret, de figyelembe kell vennünk, hogy Haynald vállalkozását ekkor „első fecskéként” üdvözlötték, folytatásra várva. Később szomorúan állapították meg, hogy követőkre alig talált, hasonló szerepben Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátot említették még 1876-ban, majd Ipolyi Arnold püspököt Besztercebánya egyházi emlékei kapcsán, 1878-ban.⁶² Jóval később, 1912-ben Lyka Károly a német múzeumok kiadványait ismertetve, azok támogatottsága kapcsán sajnálattal állapította meg, hogy Magyarországon a hasonló magatartás lényegében hiányzik: „Nálunk

⁵⁶ Archeológiai Értesítő, 1876. X. kötet, 2. sz. 40, 43. Henszlmann Imre: A gyula-fehérvári székes-egyház.

⁵⁷ Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete IV. In: Művészettörténeti Értesítő 11. évf. (1962) 1. szám, 16.

⁵⁸ Archeológiai Értesítő, 1870. III. évf. 1. sz. 31 (Haynald Lajos mint régész.)

⁵⁹ MTA, RAL 542/1400/1869.

⁶⁰ Henszlmann Imre: Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald. Geleitet, Gezeichnet und Erklärt von Dr. Emrich Henszlmann, Leipzig, in Commission bei C. A. Haendel, 1873.

⁶¹ Fittler Ferenc uradalmi pénztáros által 1881. okt. 18-án kelt kimutatás: KFL.I.1.c. Haynald, tudományos, 2444/1881. sz.

⁶² Budapesti Szemle 1878. 33-34. szám, 170. Henszlmann Imre értesítője Ipolyi Arnold: A besztercebányai egyházi műemlékek története és helyreállítása c. munkájáról.

sajnos, az ily direkt támogatás, a mecénás e típusa Haynald érsek óta nem jelent meg, ő volt az utolsó bőkezű, minden fenntartás nélkül vagyont áldozó tudománybarát.”⁶³

A feltárt jelentősebb régészeti leleteket egyébként elsősorban a Nemzeti Múzeumnak adományozta az érsek. Neve így az 1870-es években rendszeresen szerepelt az adományozók listáin, az Archeológiai Értesítőben. Érdekességként jegyezzük meg, hogy egy alkalommal érseki pecsénymókat (1875), majd az 1792-es királykoronázás alkalmával használt lószerszámokat (1882) is ajándékozott, gyarapítva a Nemzeti Múzeum régiségtárát.

1878-ban Haynaldot a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága kültagijává választották Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapáttal együtt.⁶⁴ 1880-tól ezen kívül tagja volt a Vallásalap működését ellenőrző vegyes bizottságnak, mely a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel konzultálva véleményt nyilvánított nagyszabású templom-felújítási és restaurációs munkálatokban. A kormányzati kezelésű, de katolikus jellegű Vallásalap ui. ezekre a célokra jelentős összegeket költött, 1884 végén pl. öt év adatait összegezve a következő templomokat említik: budavári templom (500 ezer forint), pesti lipótvárosi templom (400 ezer), kassai templom (200 ezer), bártfai templom (50 ezer). A püspöki kar véleménye egyébként ezekkel kapcsolatban az volt, hogy a Vallásalap ne költsön „monumentalis épületekre”, hiszen így néhány „nagyberuházás” lényegében a teljes vagyont lekötötte.⁶⁵

1880-ban, amikor XIII. Leó megnyitotta a kutatások előtt a Vatikáni Levéltárat, Haynald volt az első, aki a római magyar vonatkozású anyagok föltárására és közlésére (a Monumenta Vaticana sorozatára) nagyobb összeget ajánlott, majd ő kérte az ország többi főpapjának támogatását.⁶⁶ (Ebben nyilván fontos szerepe volt Fraknoi Vilmos személyének, Haynald és Fraknoi jó kapcsolatának.) Haynald tíz éven át évi 500 forintot ajánlott, azzal a kikötéssel, hogy a szerkesztés és a nyomtatás Magyarországon történjék. Levélben kereste meg Jacobini bíboros államtitkárt, közreműködését kérve, és találkozót szervezett a hazai támogatók számára 1882. június 4-re, a Szent István Társulat üléstermébe. Hamarosan mintegy 70 ezer forintnyi felajánlás érkezett, a pénz kezelésével a Szent István Társulatot bízta meg.⁶⁷

A vatikáni levéltárból, még annak „zárt korszakából” egyébként Haynaldnak is voltak személyes tapasztalatai, néhány alkalommal személyesen is járt ott. 1862. június 14-én jegyezte le útítársa, Lönhart Ferenc Rómában, hogy Haynald püspökkel együtt látogatást tett Theinernél a vatikáni könyvtár-levéltár igazgatójánál, akinek szobájából gyönyörű kilátás nyílt Rómára. Theiner megörvendezettte őket néhány oklevéllel, megmutatott néhány aranybullás példányt „Béla és Mátyás királyainktól”, kiemelve a magyar királyi kancellária okleveleinek szépségét.⁶⁸ Később, 1864-1865 fordulóján Fabj apát jelezte neki egy levelében, hogy római barátai a vatikáni levéltári igazgatói megbízatást szeretnék kieszközölni számára (ehelyett végül a rendkívüli ügyek kongregációjához került).

⁶³ Magyar Figyelő 1912/3. 66.o. Lyka Károly: A mi múzeumaink c. írásában.

⁶⁴ Archeológiai Értesítő 1879/1. füzet, 1.

⁶⁵ KFL.I.1.c. Haynald, Politika, szám nélkül, 1884.

⁶⁶ Fraknoi 1894. 16-17.

⁶⁷ Magyar Sion (Uj Magyar Sion) 13. évf. 1882. 446, 515-517, 521. I. Értekezések: Monumenta Vaticana Hungariae historiam illustrantia – Fraknoi Vilmos jelentése.

⁶⁸ Lönhart Ferencz: Olasz-úti jegyzetek. In: Gyulafehérvári füzetek II. Szerk. Veszely Károly. Kolozsvártt, a rom. kath. lyceum betüivel, 1862. 243.

Az érsek nemcsak Fraknói Vilmos római kutatásait-törekvéseit segítette, számos magyar kutató-történész számára közvetített, adott ajánlólevelet a külföldi kutatásokhoz. Otthonában is szívesen fogadta őket, Marczali Henriket pl. 1883-ban várta Kalocsára, ahol – Haynald szóhasználatával élve – kedve szerint „búvárkodhatott” a levéltárban az érsek vendégeként.⁶⁹ 1885 decemberében Thallóczy Lajos köszönte Haynald ajánlásait a római és brüsszeli jezsuita generálisokhoz, melyek Fraknói közvetítésével jutottak el hozzá Rómába.⁷⁰

1870-1891 között, csaknem minden esztendőben terjedelmes történeti tanulmányok jelentek meg a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye sematizmusában Henszlmann Imre, Fraknói Vilmos, Városhy Gyula és Wieser Frigyes S. J. szerzőktől, általában középkori témákban, latin nyelven. Összesen 20 hasonló egyháztörténeti tanulmány jelent meg Haynald érseksége idején, s az ő hatását-igényességét jelzi, hogy előtte nem volt példa hasonló publikációkra, s az írások az érsek halála után elmaradtak az egyházmegyei évkönyvekből.⁷¹

8. Képzőművészetek: bizottságok, kiállítások, kezdeményezések

Haynald képzőművészetekhez is köthető, első „hivatalos megbízatása” 1872-ben történt, amikor Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszter kinevezte az országos műgyűjtemények (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Esterházy-Képtár, Kézrajz- és Rézmetszetgyűjtemény) megvizsgálására kiküldött bizottság tagjává. A Bizottságot gróf Mikó Imre vezette, Haynald a kinevezést 1872. szeptember 10-én, Pesten kelt levelében elfogadta.⁷² 1873 nyarán az MTA igazgatótanácsának javaslatára a nagyterem freskóképekkel való díszítése ügyében kinevezett bizottság tagja lett.⁷³ Később, 1874 júniusában az Országos Képzőművészeti Társulat igazgató-választmánya kérésére a múcsarnoki országos bizottsági tagságot is elfogadta.⁷⁴ A püspökök közül a hasonló fórumokon általában Ipolyi Arnold volt még ott mellette, vele álláspontját általában egyeztetette. Az érsek bízott Ipolyi szakértelmében és véleményében, melyhez szükség esetén tekintélyét-befolyását „kölcsonözte”.

Haynald 1875-ben ezer forintos alapítványával támogatta a Múcsarnok létrehozását, majd 1880-ban 6 ezer forintos alapítványt tett „az egyházi festészet emelésére”, ugyanakkor a Vallásalapból évi 5 ezer forintot ígértek a kiállított festmények verseny útján történő díjazására. Az 1877-ben, nagy ünnepélyességgel megnyílt Múcsarnok kapcsán egyébként néhány éven belül anyagi problémákról, adósságokról is beszámoltak, a kiállítások bevétele nem volt elegendő a működés finanszírozásához, a különféle felajánlások mellett állami támogatást sürgettek, francia példákra hivatkozva.⁷⁵

⁶⁹ MTA, Kézirattár, Ms. 5041/22. Haynald levele Marczali Henrikhez 1883. márc. 10.

⁷⁰ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL), C/82. 17. doboz, Haynald Lajoshoz intézett levelek, Thallóczy Haynaldhoz, 1885. dec. 15.

⁷¹ A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmus 1777-1923. Szerk.: Lakatos Andor. Kalocsa, 2002. 8. A tanulmányok felsorolását ld. a sematizmusok bibliográfiai leírásánál: 420-422.

⁷² KFL.I.1.c. Haynald, Politika, sz.n. 1872.

⁷³ Budapesti Közlöny 1873.07.04. 152. szám, 1255.

⁷⁴ Budapesti Közlöny 1874.06.25. 143. szám, 1154.

⁷⁵ Vasárnapi Újság 1875.05.07. 275. és 1880.03.21. 12. szám, 189.

Haynaldnak a képzőművészetek terén nem volt „gyűjtőszervevénye”. A templomok számára vásárolt festményeken, tárgyakon kívül összesen egy nagyobb összegű vásárlásáról tudunk 1876-ból, ekkor egy itáliai szobrász márványból készült munkáját vette meg, a szobor Dante Beatrice-jét ábrázolta.⁷⁶ Érseki székhelyének „örökölt” műértékeit ugyanakkor kiállításokon is szívesen bemutatta, ill. restauráltatta. Magánkápolnájának ereklyékkel díszített „házi oltárkája”, az Angyali üdvözlés oltárképével pl. számos kiállításon szerepelt. A házi oltárkát egykor Mária Terézia adományozta Patachich Ádám érseknek, korábban az uralkodóház kincstárának szakrális emlékeket őrző részéhez, az ún. Geistliche Schatzkammerhez tartozott, melynek 1758-as inventáriumában leírása még szerepelt. A Michelangelo angyalrajzainak hatását tükröző oltárképet a leírás szerint Federico Barocci (1528-1612) római festő készítette. Az ajándékozás részletei nem ismertek, s később az említett leírás is feledésbe merült, így a 19. században téves feltételezések születtek a kép alkotójára vonatkozóan, előbb Raffaellónak, később Hans von Aachennek tulajdonították. Ez utóbbi, téves attribúció először 1868-ban, az Archeológiai Értesítőben jelent meg, mely beszámolt az Archeológiai Bizottság október 6-ki üléséről. Ekkor Rómer Flóris „Aacheni János”, Rudolf császár udvari festője műveként mutatta be a házi oltárkát, melyet „Haynald Lajos kalocsai érsek palotája kápolnájában találván, megújított.” A becses darabra a Magyar Képzőművészeti Társaság 1867-es kiállítása kapcsán figyeltek fel. Feltehetően ekkor kérhette Haynald Lajos érsek Eduard Freiherr von Sacken (1825-1883) régész, művészettörténész szakvéleményét a becses darabban kapcsolatban. Sacken 1854-től a Császári Érem- és Régiséggyűjtemény őre volt, részletes elemzésében a házi oltár oltárképének készítőjeként Johann von Aachent nevezte meg, a készítését pedig a 17. századra datálta. A kalocsai házi oltárka később több kiállításon is szerepelt: az 1873-as bécsi világkiállításon, az árvízkárosultak javára rendezett 1876-os műipari és történelmi emlékkiállításon, az 1884-es országos történelmi ötvösmű-kiállításon, az 1887-es bécsi egyházművészeti kiállításon és az 1896-os millenniumi kiállításon is.⁷⁷

9. Kísérlet a történelmi és egyházi festészet megújítására, eszmék és eszmények

Haynald 1880-ban tett egyházfestészeti alapítványának a kalocsai levéltári iratok között 1885-ből vannak először nyomai. Az ösztöndíjat ez alkalommal Benczúr Gyula egyik tanítványa, Kimnach László nyerte el. Az alapítvány kamataiból három éven át fizettek évi 350 forintot a díjazottaknak, az elbírálást az Országos Képzőművészeti Társulat művészi bizottságának szakértői végezték. Az ösztöndíjakat később szobrászok is elnyerhették, és egészen az első világháborúig adományozták.⁷⁸

A korabeli sajtó segítségével gyűjthető még néhány információ a díjazottakról:

Kardos Gyula festő, 1888. (1889?) 300 Ft, három évre. Kardos Benczúr Gyula tanítványa volt, az ösztöndíjat egy Jób ábrázolással nyerte, és olaszországi tanulmányútjára használta fel. (Közölve: Művészi Ipar, 1889.) Roskovics Ignác festő 1881-ben háromévi

⁷⁶ A szobor talapzatán Fabj Altini véset szerepel, ez a név feltehetően Haynald római ágensére, Fabj apátra utal, aki a vásárlás közvetítője, esetleg a szobor előző tulajdonosa lehetett.

⁷⁷ A házi oltárkával kapcsolatos, még nem publikált kutatási eredményeket kéziratban, Lakatos Adél bocsátotta rendelkezésünkre. Segítségét ezúton is köszönjük.

⁷⁸ KFL.I.1.c. Haynald, Tudományos, Haynald festészeti és szobrászati ösztöndíj 1885-1909.

ösztöndíjat kapott egy összegben, segítségével Münchenben tanult 1881-1882-ben, majd 1883-ban Itáliába utazott. Trefort miniszter támogatta, ő ajánlotta, hogy egyházi festészetre váltsón, és üvegfestészetet is tanuljon Kratzmann Edénél. (Közölve: Vasárnapi Ujság, 1895). Spissák Imre szobrász nevét 1892-ben említik, 350 ft-os egyházművészeti ösztöndíjat kapott. (Közölve: Religio 1892)⁷⁹

Az ösztöndíj kapcsán időnként megjegyezték, hogy a 300-350 Ft-os éves összeg kevésnek bizonyult a külföldi tanulmányok fedezésére, ezért fordult elő, hogy háromévi ösztöndíjat ítéltek oda egy összegben. Nehézséget azonban nem csak az anyagiak jelentettek, a „szórt adatok” a támogatható pályázatok hiányát is jelenthetik, és valószínűleg jelentik is a valóságban. Előfordult ugyanis, hogy a történelmi festészet fellendítésére alapított Ipolyi-díjat sem adták ki tíz éven keresztül, mivel nem érkezett be megfelelő pályamű. Ipolyi Arnold, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke a követelmények kapcsán a következőket fogalmazta meg: művészetünk legyen jó, szép és korrekt rajzban és színben, nemes a felfogásban, bájos a kivitelben, s ezen felül magyar legyen kifejezésben és alakításban. A témának lehetőleg magasabb szellemi, történeti, erkölcsi, vallási stb. felfogásában és előadásában adjon méltó alakot. Ezzel szemben „A HÉT” c. folyóiratban (a későbbi Nyugat irányába mutató, „haladó szellemiségű polgárság” lapjában) a következőket írták 1898-ban: *„A mi időnk nem kedvez a históriás festészetnek. S bebizonyult, ami előre látható volt, hogy pusztán pénzzel nem lehet feltámasztani egy nagyon tiszteletre méltó műfajt, mely azonban már nem a mi időnké.”* Ennek ellenére a Társulat vezetősége fokozott figyelmet fordított arra, hogy a Műcsarnokban rendezett tavaszi és őszi kiállításokon elsősorban történelmi és egyházi témájú festményeket mutassanak be.⁸⁰

Ipolyihoz hasonló módon nyilatkozott a művészetek hivatásáról Haynald 1872 februárjában, amikor Liszt Ferencsel együtt a színi képezdében járt, és megtekintette a növendékek előadását. *„Nálunk a művészeteknek és így a színművészetnek is saját célján kívül nemzeti célja is van, s a nemzet életében, annak nagyságához csak úgy válhatik tényezővé, ha megvetve a divatos és léha irányt, magasabb színvonalra tör, s az életnek méltó iskolája lesz.”*⁸¹ Az érsek hasonló okokból értékelte nagyra pl. Blaha Lujzát, és írta róla Lisztnek egy levelében: *„Soha művész, vagy művelt ember nem volt, kinek minden szavában, minden mozdulatában annyi magyarság nyilatkozzék meg, mint őbenne.”* – a magyar báj, a magyar lélek kifejezője minden időkre Blaháné marad, és magyarsága mellett mégis abszolút művésznő, sikeres Bécsben és Párizsban is.⁸²

Természetesen elmarasztaló megítélésre is volt példa, Zichy Antal 1871. május 1-jén kelt levelében tudatta Zichy Mihállyal, hogy Haynald, Ipolyi és az egész klérus felháborodott képei láttára. A hivatalos pesti kritika is lesújtóan nyilatkozott róla, kérték, hagyjon fel tendenciózus képeivel. A komoly, drámai-kritikus ábrázolásmód, ünnepélyesség-cicoma nélkül sokakat sértett, Zichy viszont az embert kereste a maga történeti valóságában. Nem csupán egyházi kérdésről-megítélésről volt szó, hasonló helyzetekben a politikai elit

⁷⁹ A sajtó kutatásához az Arcanum Adatbázis Kft. ADT internetes tartalomszolgáltatását használtuk: <https://adtplus.arcanum.hu>

⁸⁰ Gergely Attiláné Baktai Julianna: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat a művészeti élet irányító intézménye (1880-1900) In: Ars Hungarica 1979. 7. évf. 2. szám, 48-50.

⁸¹ Budapesti Közlöny 1872.02.04. 27. szám, 215.

⁸² Színházi Élet 1926/4. szám, címlapon: Blaha Lujza.

„összezárt”, s a kormány is módszeresen kerülte, hogy bármivel megbízza...⁸³ Zichy megítélésén a későbbiekben „könnyített” Ferenc József tekintélye, a király ui. hosszasan nézte a művész XV. századbeli orgiáját, és az eretnekek égetését ábrázoló festményeit a Múcsarnok 1877-es megnyitóján. Ezen kívül megjegyezték, hogy korábban a Nemzeti Múzeumba látogatva Ferenc József elsősorban Zichy képére volt kíváncsi (Erzsébet királyné Deák ravatalánál).⁸⁴

A historizáló, nemzeti művészet dominanciájára számos példát hozhatnánk, és főpapjaink természetesen jelen voltak a nagyszabású, országos vállalkozásokban, melyekben Haynald érsek általában kiemelt részt vállalt (rajta kívül, a püspökök közül még Ipolyi Arnold, Kruesz Krizosztom, Császká György és Schlauch Lőrinc mutattak nagyobb érdeklődést). A megvalósítás nem volt mentes a konfliktusoktól sem, Haynald pl. a Mátyás-templom déli oldalán, a kereszthajó nagy üvegablakának kivitelezését kifogásolta annak rikító színei miatt. A Szent Margit életének jeleneteit ábrázoló üvegablak kivitelezője Kratzmann Ede volt, a figurális ábrázolást Lotz Károly és Székely Bertalan, az ornamentális részeket Schulek Frigyes tervezték, s a vázlatokhoz képest tényleg változott a színek tónusa.⁸⁵ Haynald halála után, 1897-ben a Mátyás-templom kapcsán a Vasárnapi Ujságban úgy fogalmaztak, hogy a felújítás idején a főpapság Haynald kivételével nem mutatott kellő (illő) érdeklődést az ország koronázási templomának helyreállítása iránt, melyhez a főváros mint kegyúr jelentős összeggel járult hozzá.⁸⁶ (Vagyis a kifogásolt érdeklődés itt elsősorban az anyagiakra vonatkozik, ebben a tekintetben volt kiemelkedő Haynald közreműködése.)

Haynald részt vett egy másik nagy vállalkozás, a bécsi fogadalmi templom (Votivkirche) üvegablakainak létrehozásában is, ahol az általa finanszírozott ablak témája nemzeti-történelmi volt: Asztrik, az első kalocsai érsek adta át a pápától hozott koronát Szent Istvánnak. A templom az uralkodói párhoz kötődött, átadása Ferenc József és Erzsébet ezüstlakodalmának alkalmából, 1879-ben történt, s az épületet a király elleni 1853-as, Libényi János nevéhez fűződő sikertelen merénylet után, halából-fogadalomból építették. Az üvegablak a II. világháborúban megsemmisült, de Rieser Mihály tervei alapján a képi ábrázolás máig fennmaradt, s a korabeli sajtó is részletesen ismertette. Érdekessége, hogy itt Haynald érsek és szülei arcvonásai is megjelentek, az érsek az Asztrik mögött álló, keresztet tartó alak személyében, míg szülei a másik oldalon álló, magyaros öltözetű alakként voltak felismerhetők. A kor szellemiségére jellemző, hogy a hasonló ábrázolás az egységes politikai nemzet jegyében a valós származástól-nemzetiségtől független volt, így pl. Haynald német

⁸³ Lyka Károly: Egy fölösleges művész. Zichy Mihály hetvenötödik születésnapján. In: Új Idők, 1902. 8. évf. 55. Lyka Károly: Zichy Mihály emlékezete. In: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új Folyam, 57. (1927-1928) IV. 128-129

⁸⁴ Vasárnapi Ujság 1877. 713.

⁸⁵ Szvoboda Dománszky Gabriella: A Mátyás templom dekóruma: a nemzeti iskola formálói, a politika és a tudomány. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996) 186, 196. és Farbakyné Deklava Lilla: A Mátyás-templom üvegablakai. In: Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246-2013). Kiállítási katalógus. Szerk.: Farbak Péter, Farbakyné Deklava Lilla, Mátéffy Balázs et al. Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom, Budapest, 2015. 402-404.

⁸⁶ Vasárnapi Ujság 1897.08.11. 34. szám, 551.

anyanyelvű, sváb származású édesanyja teljesen természetes módon szerepel „ősmagyar alakként” a képen.⁸⁷

10. Tudomány és művészet szabadsága – elmélet és gyakorlat változásai

A 19. század lelkesedett a tudományért, a művészetekért, és küzdött azok szabadságáért. A szabadelvűség jegyében igyekeztek e javakat megosztani, az ezzel kapcsolatos kiváltságokat leépíteni, és az így születő nagyobb kultúrközösséget, a nemzetet fejleszteni. Haynald és kortársai feltétlen bizalommal, a társadalom emelőiként tekintettek tudományra és művészetre, és ennek megfelelően igyekeztek felépíteni azok intézményes hátterét, támogatták szervezeteiket egy átalakuló, polgári társadalom keretei között.

A kiegyezés utáni politikai elit szerepvállalása kapcsán sokszor megfogalmazták, hogy az 1848-as eszmékhez képest, a gyakorlatban végül számos kompromisszumot kötött, sokszor visszalépett. Ez a politikai elit gyakran aktívan részt vett a tudományos- és művészvilág életében, meghatározó szerepet játszott annak intézményrendszerében, és céljainak megfelelő, komoly elvárásokat is megfogalmazott mindezzel kapcsolatban. Így történhetett, hogy a tudományok és művészetek „demokratizálódása” mellett a század utolsó harmadában egyre többször emlegettek bizonyos fékeket, ellenőrzöttséget. Persze nem annyira hivatalos fórumokon, inkább csak a privát érintkezésekben. Az egyre határozottabb kormányzati szándékok (irányítjuk, ill. támogatjuk, amennyiben céljainknak megfelel), a politikai elit és az egyházfők találkozása (a történelmi-nemzeti szempontok, illetve a szabadelvű kormányzati politika támogatása mentén), valamint a civil háttér gyengesége együttesen vezettek ahhoz a furcsa helyzethez, amikor párhuzamosan, illetve váltakozva volt jelen a fejlődés öröme, valamint a szabadság hiányának fojtogató érzése a kortársakban.

Véleményünk szerint erre a helyzetre jellemző Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde, melyet néhány hónappal a halála előtt, 1888. május 9-én mondott az MTA újraválasztott elnökeként, a testület ülésén. Trefort megnyitó beszédét a filozófiai szellem szükségességének hangsúlyozásával kezdte, és megemlítette, hogy egykor többen látogatták az akadémia termeit, s most azt mondják, az akadémia ülése monoton, egyhangú szokott lenni. Az egyhangúság oka a miniszter szerint az, hogy *„nálunk nincs szellemi szabadság, vagyis nem lehet akként beszélni, mint a párizsi, berlini vagy müncheni akadémiákban, hol leplezetlenül kimondják az egyéni igazságot, meghallgatják fölháborodás nélkül, fontolóra veszik s nem vetik anathema alá. A mi társadalmunk konvencionális és felekezeti felfogások keretébe annyira le van szögezve, hogy magasb álláspontra emelkedni nem akar s kevesebb filozófiai szellemmel bír, mint e század első felében. A filozófiai szellem az, mely nem elégszik meg a szánkba rakott igazsággal, hanem kutatja, hogy valóban igaz-e az, a mit igaznak árulnak. Tehát törekvés az igaz után, szabad kutatás az ész minden régiójában. E szellem nélkül nincs műveltség, nincs tudomány, nincs szabadság.”* További beszédében kiállt a kis nemzetek esélyei mellett (nem csak a nagy államoknak van lehetősége minőségi kultúrára), és kérte a filozófiai szellem fölébresztését.⁸⁸

⁸⁷ Czobor Béla ismertetője a rajzok közlésével: Vasárnapi Ujság 1879. 17. szám, 272-273. Lásd még: Religio 1878. 2. félév, 3. szám, 24.

⁸⁸ Vasárnapi Ujság 1888. 20. szám, 326.

Trefort vallás- és közoktatásügyi miniszterként (1872-1888), az MTA igazgatójaként (1874-től) majd elnökeként (1885-1888) sokat tett az intézményes keretekért, és felelős volt azokért a viszonyokért, melyek között az akadémia működött. Idézett beszéde ennek ellenére nem „politikus sikertörténet”, őszinte és kritikus hangvételű, talán nem véletlen, hogy halála előtt nem sokkal hangzott el.

Haynald és Trefort jól ismerték egymást, a miniszter számára az érsek volt a kapcsolattartó személy a főpapság felé. Reggelente, útban a képviselőházba, Trefort szívesen benézett Haynaldhoz a Nemzeti Szállóba, ahol egy-egy kávé mellett megbeszélték az ügyeket (volt, hogy indulatos viták, veszekedések is előfordultak ilyenkor). Az érsek emberként is becsülte, időnként segítette a minisztert, máskor „hivatalból”, egyházi szempontokat védve opponált javaslataival szemben. Minden bizonnyal ismerős volt számára a fentebb említett kettős érzés, hiszen nehéz közvetítő szerep hárult rá is (egyház és állam kapcsolatában-ügyeiben), feladata sokszor reménytelennek tűnt, és számos konfliktust, sok-sok kompromisszumot eredményezett. Haynald idejét és erejét nem kímélve, áldozatos módon vett részt a politikában és a közéletben, ahol minden előkelő társaság, csillogás, hírnév ellenére főpapi jelmondata élete végéig aktuális maradt számára: *Patiendo mereri* – (Szenvedéssel, türelemmel kiérdemelni és méltóvá válni). Címerében békésen egybefonódott a tövis és a babér, s ezek a koszorúk egész életén át együtt jártak vele, mindvégig elkísérték.

Tomori Pál
Főiskola

TUDOMÁNYOS
MOZAIK
17. kötet

2019

ISSN 2063–1227

ISBN 978-615-80727-5-5

Kiadó: Tomori Pál Főiskola

Felelős vezető: Dr. Meszlényi Rózsa

KALEIDOSZKÓP

JUBILEUMI TANULMÁNYKÖTET A TOMORI PÁL FŐISKOLA FENNÁLLÁSÁNAK 15. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

Budapest, 2019

Szerkesztők:

Dr. Fata Ildikó

Dr. Kissné dr. Budai Rita

Nyelvi lektor:

Dr. Kromják Laura

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	8
--------------	---

I. KULTÚRATÖRTÉNET

DR. CSANÁDI-BOGNÁR Szilvia

Korpuszok és textusok. A szerző testének és írásainak relációi a nyugati hagyomány modelljeiben	9
--	---

CSEH Gizella

Szász Károly (1829–1905) élete és munkássága.....	17
---	----

DR. FRENYÓ Zoltán

Augustinus világánál – könyvismertetés	25
--	----

DR. KISSNÉ DR. BUDAI Rita

Ferenczy Károly és Rippl-Rónai József barátsága	35
---	----

DR. LAKATOS Andor

Tudomány és művészet egy kiemelkedő 19. századi főpap életében. Haynald Lajos (1816-1891), a tudományok művésze és a művészetek tudósa.....	48
---	----

II. GAZDASÁGTUDOMÁNYOK

DR. BOGNÁR Ferenc

Az életminőség nem GDP-alapú társadalmi vizsgálata	71
--	----

DR. DAUBNER Katalin

A valószínűség fogalmának többarcúsága83

GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária – HOLMÁR Krisztina

Fejlődés, ember és környezete – Etika és kockázatkezelés kérdései99

DR. HEGEDŰS Mihály

A gazdasági jellegű bűncselekmények elkövetési módszereinek
változása106

HOLMÁR Krisztina – GYULAFFY Béláné DR. BERÉNYI Mária

Etikai, etikus vagy közösségi bankok? A név változhat,
a tevékenység a fontos116

DR. KOVÁCS Levente – ARANY Ferenc

A pénzügyi kultúra a gyakorlatban125

DR. Tewolde MELLES HAGOS

A külső és belső finanszírozás kölcsönhatása140

DR. MOZOL Rita Marietta

A magyar pénzügyi intézményrendszer felügyelete154

III. TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK**DR. DOMBORÓCZKY Zoltán**

A személyes márka építés a siker leghatékonyabb eszköze
a modern társadalomban?.....163

DR. FATA Ildikó

Merítsünk a természet gyógyerejéből! – Német és magyar
gyógynövénykalauzok összehasonlító elemzése174

FRIESZ-KOVÁCS Kamilla

Egy legendás vállalat: az Orion186

DR. Laura KROMJÁK

“Memories’ Caged Bird Won’t Fly”: Female Temporality
and the Art of Memory192

DR. KRUPPA Éva

Kreatív gazdaság. Kulturális és kreatív ipar az EU programjaiban.....208

DR. Ömür ÖNHON

The Correlation between Employees' Justice Perceptions
and Organizational Citizenship Behavior.....219

DR. Éva Monika PÁL

Visual Political Representation in Social Media:
A Politician's Facebook230

DR. Olga SZÚCS

The “Essence” from the Point of View
of the Hygiene of Culture.....240

TENYÉR Mihály

A minőségmenedzsment gazdasági hatásainak vizsgálata245

DR. UJJ András

Tomori Pál – hős vagy antihős?.....255

DR. ZOMBORY Máté

Történetiség és hatalom. Kritikai történeti szociológia.....263

IV. ABSTRACTS

Abstracts272